

KRZYSZTOF KASPRZAK, BEATA RASZKA

*Zakład Zagospodarowania Turystycznego AWF, Poznań
Pracownia Naukowa Wielkopolskiego Parku Narodowego, Jeziory*

Problemy lokalne gmin w parkach narodowych * (Głos w dyskusji)

Rola i znaczenie gmin uległy zasadniczym zmianom w warunkach wprowadzenia w Polsce gospodarki rynkowej i zmian ustrojowych. Obecnie właśnie gminy, a nie wyłącznie państwo, decydują o kształtowaniu przestrzeni geograficznej naszego kraju, sposobie zarządzania środowiskiem i tworzeniu nowego modelu życia. Ochrona przyrody w programach trwałego i zrównoważonego rozwoju gmin (lokalne Agendy 21) w powiązaniu z zadaniami parku narodowego to jeden z przykładów nowego dla nas modelu demokracji opartej na promocji rozwoju oddolnego, wspieranego przez ruchy obywatelskie i organizacje pozarządowe. Lokalny rozwój następować powinien bowiem bez degradacji zasobów przyrody, z uwzględnieniem miejscowych warunków przyrodniczych i społecznych. Podstawą takiego podejścia jest zastąpienie filozofii maksymalnego zysku filozofią wspólnego interesu. Z tych właśnie względów pobudzenie lokalnych społeczności do aktywnego zarządzania swoim obszarem została uznana za jedno z najważniejszych zadań lat dziewięćdziesiątych (Kozłowski 1993, 1994). Konieczne jest dokonanie zasadniczych zmian w dotychczasowych koncepcjach gospodarowania zasobami przyrody. Nie są one bowiem dobrem wolnym i nie mogą być traktowane jako sfera pozaekonomiczna. Przejście do gospodarki rynkowej oznacza także, że na nowo muszą być rozstrzygnięte m. in. problemy własności zasobów przyrody i sposobów zarządzania nimi oraz dotyczące warunków udzielania koncesji na ich użytkowanie (Kozłowski 1994).

---

* Poglądy Autorów nie odzwierciedlają stanowiska Redakcji w wielu omawianych kwestiach.

W skali Europy wykonywanie zadań ochronnych urzędniczo jest także w związkach bliźniaczych gmin. Realizacja uniwersalnej zasady *wspólnie żyć — wspólnie działać* — dotycząca już w wielu przypadkach ochrony środowiska we wspólnym działaniu — z wielkim powodzeniem może dotyczyć także ochrony zasobów przyrody na terenach chronionych, zwłaszcza w parkach narodowych i parkach krajobrazowych. Sukcesem takiej współpracy będzie jednak oparcie się na woli wszystkich obywateli, którzy będą ją realizować praktycznie. Także w naszym kraju dyrekcjom parków narodowych sprzyjać winny tworzone stowarzyszenia gminne, umożliwiające zgodnie z wolą ustawodawcy zarówno wspieranie idei samorządu terytorialnego, jak i obronę własnych interesów. Przykładem mogą być związki blisko powiązanych przestrzennie gmin ekologicznych (np. gminy w rejonie Poleskiego PN). Ochrona zasobów przyrody musi się znaleźć, podobnie jak gospodarka przestrzenna i ochrona środowiska, w kompetencjach regionów samorządowych, mogących realizować zarówno zadania lokalne, jak i ogólnopństwowe. Regionalizacja jest jednak sensowna tylko wtedy, kiedy realizuje ona cele wyższego rzędu, kiedy prowadzi do lepszej organizacji życia społeczności regionalnej i polepszenia struktury organizacji państwa, społeczeństwa i gospodarki. Dlatego należy jeszcze rozważyć zakres i sposób wykonywania programu zadań publicznych regionu, m. in. w ochronie środowiska i kształtowaniu ładu przestrzennego w zależności od przebiegu procesów przekształceń własnościowych i strukturalnych w gospodarce, a także formułowania nowych celów reformy, ponieważ są różne modele lokalizacji kompetencji w tym względzie (Kieres, Sowiński red. 1991).

Ingerencje w uprawnienia samorządów lokalnych są bezpośrednią przyczyną ostrych konfliktów związanych z prowadzeniem przez gminę określonej gospodarki przestrzennej na jej obszarze wchodzącym w skład parku. **Konflikty te będą trwały dopóty, dopóki lokalnym społeczeństwom nie zostanie zaproponowany model rozwoju gospodarczego preferujący równoległe podnoszenie indywidualnych dochodów i poziomu życia ludzi przy jednoczesnym prowadzeniu działań ochronnych** (K a s p r z a k 1994b, c). Wielkie znaczenie dla działań ochronnych parku ma więc ścisła współpraca między dyrektorem parku narodowego, jako organem ochrony przyrody, a organami gminy. Konflikty na terenach chronionych są jednak w rzeczywistości rezultatem bardziej złożonych procesów społeczno-gospodarczych, wynikających nie tylko z nakazowo-za-

kazowej polityki ochrony przyrody w parku. Wymienić tutaj należy zwłaszcza niedowład instytucjonalnych form systemu wychowawczego w kształtowaniu świadomości ekologicznej społeczeństwa, zanik tradycji samoorganizacji społecznej, konsekwencje przechodzenia do systemu gospodarki rynkowej i ich wpływ na zachowanie obywateli oraz utrata znaczenia struktur tradycyjnie kształtujących kulturę społeczną. Z przechodzeniem do gospodarki rynkowej związany jest także ściśle wpływ struktury gospodarczej kraju na twórczy stosunek do rzeczywistości, w tym także na kształtowanie się aktywnych postaw sprzyjających potrzebom ochrony przestrzeni, środowiska przyrodniczego i zasobów przyrody.

Wbrew temu, co się niekiedy sądzi o stanowisku społeczności lokalnej na temat potrzeb i możliwości ochrony zasobów przyrody, ogólnie rzecz ujmując, samorządy są zainteresowane ochroną. Ma to jednak być ochrona realna, o wyraźnie sprecyzowanych potrzebach oraz podstawach finansowych i kompetencyjnych, a nie ochrona ograniczona wyłącznie do sfery nakazowo-zakazowej. Na ogół jest ona ważna dla praktycznych możliwości jej realizacji, ale bardzo często oderwana od rzeczywistych uwarunkowań przestrzennych i gospodarczych na danym terenie. Dotyczy to także rozwoju turystyki i rekreacji, które nie mogą być — jako ważna społecznie funkcja — wykluczone z terenów parku. Należy znaleźć jednak dla nich odpowiednie miejsce i sposób realizacji. Gospodarka turystyczna przynosi duże pieniądze, które mogą szybko spowodować przeinwestowanie terenu w pogoni za zyskiem; jest to jednak wyraźny stymulator lokalnego rozwoju (Raszkowa 1993). Rozwój bazy turystycznej w parku narodowym lokalna społeczność, jak wykazały badania na terenie Wigierskiego PN, traktuje jako istotny element poprawy swojej sytuacji życiowej (Osiniak i in. 1993).

Szafranówna (1954) opisując wieloletnie starania o utworzenie Wielkopolskiego PN (WPN) słusznie zwróciła uwagę, że dla idei parków narodowych, dla zrozumienia ich znaczenia w życiu człowieka, tak indywidualnym jak i zbiorowym, niezbędne jest pozyskanie całego społeczeństwa. *Możliwość tę widziała poprzez usprawnienie komunikacji, [...] przygotowanie i udostępnienie terenów kempingowych, sportowych i turystycznych, [...] urabianie opinii publicznej i sfer decydujących przez prasę i odpowiednie publikacje w duchu nowocześnie ujmowanej biologii wymagającej ochrony przyrody ze względu na nieustanne związki człowieka z otaczającą go przyrodą.* Wnioski te nie straciły na swej aktualności. Nieod-

parcie budzi się jednak refleksja, że w okresie ostatnich 70 lat, a zwłaszcza po 1945 r., niewiele zrobiono dla ugruntowania w świadomości społeczeństwa potrzeby ochrony zasobów przyrody. Zagrożenia WPN, powstałe po 1990 r., należy ocenić jako największe w 75-letniej historii stała o objęcie terenów okolic Puszczykowa ochroną prawną jako park narodowy. Wynikają one ze zmiany orientacji politycznej państwa i spadku jego roli interwencyjnej, nie uporządkowanych spraw własnościowych w zakresie ochrony przyrody, powszechnego nieprzestrzegania prawa, chaotycznej gospodarki przestrzennej oraz rozwiniętej przez różne gremia polityczne roszczeniowej postawy społeczeństwa. Stale znajdujemy się więc w punkcie wyjściowym, uświadomienie bowiem kolejnych pokoleń o potrzebie ochrony przyrody zaczynać trzeba ciągle od nowa. Wynika to głównie z braków mechanizmów wprowadzania wiedzy przyrodniczej do postępowania społecznego w istniejących systemach edukacyjno-wychowawczych. Ochrona przyrody nie znalazła w nich — jak dotąd — należnego tzn. **podstawowego** miejsca. Słusznym stwierdzeniem S z a f r a n ó w n e j (1954) o konieczności rozładowania wielotysięcznego sobotnio-niedzielnego napływu turystów w parku, prowadzenia planowej gospodarki przestrzennej, zwłaszcza w zakresie ochrony szaty roślinnej, i realizacji zabudowy sprzyjać miały uwarunkowania prawne, tj. ustawa o ochronie przyrody. Naiwnością było jednak mniemanie, że to rada naukowa WPN będzie właśnie tym organem, który prowadząc właściwą gospodarkę i ochronę zapobiegnie dewastacji terenów parku. Praktyka wielu lat następnych pokazała bowiem, że wpływy rady naukowej były zawsze ograniczone, nawet z prawnego punktu widzenia. Także obecnie rada naukowa WPN, działająca jako *organ opiniodawczy i doradczy dyrektora parku narodowego*, traktowana jest przez rządową administrację centralną (zwłaszcza przez powołującego ją Ministra Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa) i wojewódzką oraz samorząd terytorialny jako mało znaczący organ, którego ustalenia w zasadzie nikogo nie wiążą, a więc są zbyteczne. Właściwie w wielu zakresach decyzje podejmowane są poza radą lub wbrew jej stanowisku, z pominięciem dla niezrozumiałych niekiedy, a najczęściej wątpliwych partykularnych interesów, możliwości wykorzystania dla potrzeb parku — poprzez członków rady naukowej — bardzo poważnego potencjału naukowego uczelni wyższych i placówek PAN Poznania.

Parki narodowe jako dobro całego społeczeństwa muszą służyć różnorodnym potrzebom ludzi. Z tego względu jakiegokol-

wiek wprowadzane ograniczenia aktualnych możliwości rozwojowych — nawet podejmowane w imię przyszłego, trwałego i zrównoważonego rozwoju — winny znaleźć obecnie akceptację lokalnego społeczeństwa. Jediną drogą jest obecnie kompleksowa współpraca z samorządami lokalnymi na rzecz ochrony przyrody. Bez wątpienia bardzo trudne problemy gospodarze gmin i potrzeby ochronne parków narodowych muszą być wspólnie rozwiązywane na drodze pełnej współpracy między radami i zarządami gmin a parkami, w celu stworzenia lokalnego modelu trwałego i zrównoważonego rozwoju, służącego jednocześnie ochronie zasobów przyrody w parkach, rozwojowi gmin i podnoszeniu poziomu życia lokalnego społeczeństwa. **Tylko zasada szerokiego uspołecznienia ochrony przyrody oraz realizacja celów ochronnych możliwie jak najmniejszym kosztem społecznym stwarza szansę uratowania od całkowitej degradacji terenów parków narodowych. Niezbędne jest dla tych celów m. in. prowadzenie pełnej konsultacji społecznej planów zagospodarowania przestrzennego parków w granicach obecnych i ewentualnie proponowanych granicach rozszerzenia (np. WPN).** Plan zagospodarowania przestrzennego parku narodowego wyraźnie ingeruje w zadania własne gminy, bowiem na planowanie przestrzenne, jako jej zadanie własne, rada gminy zwraca szczególną uwagę. Obowiązek sporządzania miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, chociaż ściśle związanego z gospodarką przestrzenną i wielorakimi działaniami ochronnymi, wcale nie musi świadczyć o tym, że potrzeby tej ochrony (np. w zakresie zasobów przyrody) będą bez żadnych wątpiwości przez gminę realizowane. Z gospodarką przestrzenną wiąże się także potrzeba kompleksowego przeciwdziałania powszechnym łamaniom przepisów ustawy „Prawo budowlane” i wypracowanie przez zarządy gmin i dyrekcje parków narodowych rozwiązań umożliwiających likwidację nielegalnej zabudowy na terenach parków (K a s p r z a k 1994a, c). Realizacja trwałego i zrównoważonego rozwoju we wszystkich gminach, a zwłaszcza tych, na terenach parków narodowych, wymaga opracowania prawidłowych, lokalnych programów ochrony środowiska zwłaszcza w zakresie podniesienia stanu sanitarnego (sanitacji) gmin. Szczególnie trudne zadanie mają tutaj gminy położone na terenach parków narodowych, ze względu na złożoność problemu osiągnięcia pełnej zgodności między zadaniami ochronnymi parku a wymaganiami koniecznego rozwoju społecznego i gospodarczego. Programy takie to podstawa działań i wiarygodności władz gminy, jeżeli pragnie

ona uniknąć chaotycznych przedsięwzięć, przyciągnąć poważnych inwestorów, zainteresowanych działalnością na terenie chronionym, uzyskać odpowiednie ulgi i kredyty na realizację zadań ochronnych i inwestycyjnych w procesie trwałego i zrównoważonego rozwoju (Kozłowski 1993). Program musi jednocześnie umocnić poczucie odpowiedzialności społeczności lokalnej za stan środowiska przyrodniczego na własnym terenie. Dotyczy to także pełnej odpowiedzialności za park narodowy.

Za podstawowe zagadnienie, które ułatwi pełną ochronę zasobów przyrodniczych parku narodowego należy uznać zwłaszcza gospodarkę gruntami. Dotyczy to szczególnie przypadków, kiedy w granicach parku narodowego znajdują się grunty różnych właścicieli, a nie tylko Skarbu Państwa. Posiadanie ścisłych danych geodezyjnych pozwalających na prowadzenie przez dyrekcję parku własnej konsekwentnej polityki w zakresie gospodarki gruntami będzie m. in. istotą zmniejszenia liczby konfliktów między parkiem a prywatnymi właścicielami gruntów, poprzez prowadzenie zamiany i wykupywania gruntów. Park narodowy musi w pełni zabezpieczać grunty Skarbu Państwa położone w jego granicach wyłącznie dla potrzeb ochrony przyrody, z wykluczeniem prowadzenia ich sprzedaży lub wydzierżawiania osobom prywatnym (np. przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa). Ze względu na żywiołowo przebiegające podziały prywatnych gruntów rolnych w granicach miejscowości zaznacza się wyraźny chaos przestrzenny. Spowodowany jest on głównie praktycznie brakiem możliwości kontroli nad przebiegiem tych podziałów, a następnie wprowadzanego zagospodarowania, głównie zabudowy (np. Puszczykowo w WPN). Przeprowadzane podziały pozostają najczęściej w kolizji z potrzebami ochrony przyrody, a administracja samorządowa nie jest w stanie z nimi sobie poradzić. Analiza istniejącej sytuacji własnościowej gruntów parku winna uwzględniać nie tylko już dokonane podziały, ale także, coraz częściej wysuwane przez mieszkańców, propozycje przeprowadzania dalszych, w celu uniknięcia ostrych konfliktów społecznych. Z zagadnieniem tym ściśle wiąże się z kolei konieczność uregulowania poprawności zapisów gruntów, położonych w granicach parku, w księgach wieczystych. Rozwiązanie tych zagadnień umożliwi opracowanie operatu własności gruntów parku, stanowiącego podstawę do prowadzonej gospodarki gruntami, a więc i polityki ochronnej parku. Należy jednak rozważyć jeszcze zakres i sposób wykorzystania zadań z dziedziny polityki regionalnej w kształtowaniu ładu przestrzennego,

w zależności od przebiegu procesów przekształceń własnościowych i strukturalnych w gospodarce, a także formułowania nowych celów reformy administracji ze względu na różne modele lokalizacji kompetencji w zakresie powyższych zagadnień (Sowiński 1993).

Zarówno zasada rozdziału budżetów gminnych od budżetu państwa, jak i zasada zależności środków budżetowych gmin od kosztów realizacji ich zadań są niepodważalną podstawą systemu finansowego samorządów w naszym kraju. Druga z tych zasad praktycznie przybiera jednak, jak dotąd, postać raczej deklaracji niż konkretnej realizacji. Regulacje prawne gospodarki finansowej gmin mają stale charakter tymczasowy i są ciągle w stadium przeobrażeń (Gilowska 1993, Sowiński 1993). Chociaż wielkości źródeł finansowania działalności gmin w zakresie ich dochodów budżetowych towarzyszy rozbudowany i zarazem rozproszony system aktów prawnych, określający dochody gmin, jednak nie ma w nim mowy o kosztach wynikających z potrzeb ochrony przyrody. Ograniczenie możliwości zebrania określonej ilości podatków z terenów parku narodowego wpływa na ograniczenie autonomii finansowej samorządu terytorialnego — nic nie szkodzi, że w tym przypadku w imię wyższych celów społecznych i ogólnonarodowych — jako niezbędnego warunku rzeczywistej samorządności terytorialnej.

Zadaniem ochronnym parku narodowego sprzyjają regulacje prawne i uwarunkowania ekonomiczne. Zmierzać one winny w kierunku dążenia do zachowania równowagi między zadaniami ochronnymi a postulatami ekonomicznymi. W skali kraju tylko trwale zaplecze finansowe dla potrzeb ochrony zasobów przyrody oraz stworzenie społecznościom lokalnym i gminom systemu istotnych pod względem finansowym rekompensat strat, spowodowanych zmniejszonymi wpływami podatkowymi w wyniku ograniczeń możliwości inwestowania na terenach chronionych, da szansę zachowania obszarów parków dla następnych pokoleń. Oczywiście wydaje się także, chociaż w praktyce często wygląda zupełnie inaczej, preferowanie w rozdziałach środków finansowych z dotacji budżetowych oraz narodowego i wojewódzkich funduszy ochrony środowiska i gospodarki narodowej gmin, na terenie których położone są parki narodowe. Niezbędne są bardzo wyraźne preferencje kredytowe i podatkowe dla osób (jednostek) prowadzących i rozwijających działalność gospodarczą popieraną na terenach parków narodowych. Finansowanie bezpośrednio ochrony przyrody musi być silnie prawnie uniezależnione od określonej sy-

tuacji politycznej i zmieniających się priorytetów Ministra Finansów (Kasprzak 1994a). Brak tego rodzaju prawnych uregulowań spraw finansowych między gminami a ochroną przyrody jest powodem powszechnej niechęci do parku narodowego, który gminie na ogół nie przysparza bezpośrednich wysokich zysków.

Dla gmin na terenach chronionych istotne jest także podejście w traktowaniu priorytetów inwestycyjnych finansowanych z Wojewódzkich Funduszy Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej. Sejmik Samorządowy Województwa Poznańskiego zaproponował, np. Radzie Nadzorczej WFOŚiGW, aby w woj. poznańskim w sposób priorytetowy traktowane były — obok inwestycji już zaawansowanych i inwestycji o zasięgu ponadgminnym — także inwestycje gmin położonych na terenie WPN i parków krajobrazowych. Poza tym Fundusz winien udzielać gminom nie tylko finansowej pomocy w postaci dotacji, ale także nie oprocentowanych lub niskoprocentowanych pożyczek (*Uchwała ... 1993*).

Generalnym celem strategii trwałego i zrównoważonego rozwoju jest utrzymanie i wykorzystanie stanu posiadania, podniesienie poziomu cywilizacyjnego, łagodzenie skutków transformacji systemowej (bezrobocie, restrukturyzacja przemysłu i rolnictwa) oraz decentralizacja uprawnień, przy wiodącej funkcji ochrony środowiska sprzężonej m. in. ze sprawnie działającymi systemami infrastruktury technicznej. Mechanizm tego rozwoju charakteryzuje hierarchia celów, opracowanie programów i ich rygorystyczna realizacja. W tych założeniach przeważać muszą działania administracyjne, równoważące i koordynujące wszystkie inicjatywy i przedsięwzięcia podmiotów gospodarczych oraz społeczności lokalnych. Wymagany jest znaczący udział interwencjonizmu państwowego i harmonijne współdziałanie administracji ze społeczeństwem. Efektem realizacji tej strategii jest wolniejszy, ale skuteczny postęp gospodarczy i ogólna poprawa, na bardziej wyrównanym poziomie warunków życia (Wysocka, Kozłowski 1993). Zrównoważenie rozwoju poszczególnych regionów kraju wymaga, należy to jeszcze raz podkreślić — zarówno znacznego zakresu interwencjonizmu państwowego, jak i maksymalnej mobilizacji sił społecznych tkwiących w samorządzie terytorialnym, a także w rozmaitych organizacjach regionalnych i ciałach opiniotwórczych. W niektórych przypadkach (parki narodowe) występować winna wyraźna przewaga państwowych działań interwencyjnych, w innych (parki krajobrazowe) zasadnicze znaczenie powinna mieć działalność sa-

morządów i konsolidacja społeczeństwa, umocnione celowym wsparciem ze strony administracji rządowej. Niezbędne jest jednak, przy obecnym stanie środowiska, pełne, systemowe zwiększanie obszarów chronionych (typu zlewni chronionych), z efektywnym ich wykorzystaniem m. in. dla produkcji zdrowej żywności i wypoczynku (Wysocka, Kozłowski 1993). Parki narodowe, będące wyrazem walorów środowiska przyrodniczego naszego kraju oraz świadomości ekologicznej władz i społeczeństwa, odgrywają szczególną rolę w programie, mającym na celu określenie trybu dochodzenia do zrównoważonego rozwoju całego państwa. Tworzony i realizowany musi być on równoległe przez administrację rządową i samorządową, dla których w tym przypadku istnieje jeden wspólny cel: **wykształcenie społeczeństwa chroniącego zasoby przyrody.**

Parki narodowe winny być zagospodarowywane w sposób kompleksowy, jako tereny węzłowe w systemie obszarów chronionych kraju i regionów. Wszystkie elementy przyrody i krajobrazu na przedpolach parków narodowych, w strefach międzyrezerwatowych i rezerwatowych muszą być poddane określonym formom ochrony i kształtowane z uwzględnieniem prawidłowości ekologicznych. Żadna z tych form nie powinna wykluczać użytkowania zasobów przyrody, ale rodzaj i sposób wykorzystania nie mogą prowadzić do degradacji.

Gminy na wszystkich terenach chronionych winny dążyć do uzyskania statusu „gmin ekologicznych”, w których trwałe i zrównoważony rozwój jest jedynym przyjętym wariantem rozwoju społeczno-gospodarczego. Zakres programu ochrony środowiska i sanitacji gminy ekologicznej powinien obejmować: waloryzację zasobów przyrodniczych i kulturowych gminy, ocenę stanu zagospodarowania przestrzennego ze szczególnym uwzględnieniem problemów sanitacji, ocenę zasobów i stanu poszczególnych elementów środowiska przyrodniczego oraz identyfikację zagrożeń tego środowiska, w tym opracowanie wykazu uciążliwości istniejących elementów przemysłowych i usługowych. Na podstawie takich szczegółowych danych ilościowych i jakościowych, w programie powinny zostać sformułowane propozycje konkretnych działań dotyczących ochrony środowiska i sanitacji gminy ekologicznej (Kozłowski 1993), ze wskazaniem możliwości i etapów wdrażania trwałego oraz zrównoważonego rozwoju z uwzględnieniem specyfiki parku narodowego.

SUMMARY

Local problems of communities in national parks (voive in discussion)

Conservation of nature in the programs of continuous and balanced development of communities in connections with the national parks goals is the example of promotion from the ranks development supported by civic movements. Local development should take place without degradation of natural resources and should take into consideration local natural and social conditions. Interferences into local government rights are the direct reasons of serious conflicts connected with spatial management on the areas of communities which are also parts of a national park. These conflicts will last as long as local societies do not face a model of economic development preferring parallel increase of individual income and way of life together with conservation of nature activities. In the conservation of natural values of national parks an important role is played by land management. It concerns especially situations when within the boundaries of a park land belongs not only to the state but also to different private owners. Direct financial support of nature conservation should be independent by law from the particular political situation. Limitation of possibilities of gathering taxes from the areas of a national park directly limits financial autonomy of local government.

PIŚMIENNICTWO

Gilowska Z. 1993. *Finanse lokalne w Polsce w kontekście Europejskiej Karty Samorządu Terytorialnego*. W: *Samorząd terytorialny w Polsce a standardy europejskie* (red. Z. Gilowska, L. Kieres, R. Sowiński). Wyd. Fundacji Rozwoju Samorządności Terytorialnej, 39—73, Warszawa.

Kasprzak K. 1994a. *Samorzady lokalne a Wielkopolski Park Narodowy*. *Przegl. Leśn.* 1/4: 18—19.

Kasprzak K. 1994b. *Ochrona środowiska i ochrona przyrody zadaniem lokalnej społeczności*. *Ekologia i Technika* 1 (7): 4—13.

Kasprzak K. 1994c. *Prosamorządowy charakter ustawy o ochronie przyrody*. *Morena*, 2, w druku.

Kieres L., Sowiński R. (red.) 1991. *Region Samorządowy. Założenia koncepcji — warianty rozwiązań — propozycje regulacji*. Wyd. Krajowego Instytutu Badań Samorządowych, Poznań.

Kozłowski S. 1993. *Ekorozwój w gminie*. Wyd. *Ekonomia i Środowisko*, Białystok—Kraków.

Kozłowski S. 1994. *Droga do ekorozwoju*. PWN, Warszawa.

Osiniak T., Poskrobko B., Sadowski A. 1993. *Wigierski Park Narodowy a jego mieszkańcy*. Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok—Kraków.

Sowiński R. 1993. *Samorząd terytorialny w Polsce — podstawowe zasady — ogólna charakterystyka rozwiązań organizacyjno-prawnych*. W: *Samorząd terytorialny w Polsce a standardy europejskie* (red. Z. Gilowska, L. Kieres, R. Sowiński). Wyd. Fundacji Rozwoju Samorządności Terytorialnej, 16—38, Warszawa.

Raszka B. 1993. *Turystyka w parkach narodowych? Tak! — Ale jaka? (Zagospodarowanie turystyczne Wielkopolskiego Parku Narodowego)*. Przegl. Przyr. 4: 23—29.

Szafranówna H. 1954. *Z kroniki starań o utworzenie Wielkopolskiego Parku Narodowego w Ludwikowie*. Przegl. Zach. 1/2: 185—190.

Wysocka E., Koziński J. 1993. *Regionalizacja Polski — przestrzenne aspekty strategii rozwoju*. Samorząd Terytorialny 6/30: 3—88.

Uchwała Nr XXI/114/93 Sejmiku Samorządowego Województwa Poznańskiego z dnia 26 listopada 1993 r. w sprawie: zaopiniowania propozycji listy przedsięwzięć priorytetowych Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Poznaniu. Biuletyn Informacyjny SSWP, grudzień, 15—19.